

Розділ 2. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Р. П. МАРЧУК, О. О. ШЕБУРЕНКОВ. ВПЛИВ СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ НА ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Розглянуто суспільний устрій та систему права Київської Русі. Розкрито взаємозв'язок суспільного устрою та права. Висвітлено право Київської Русі як регулятор суспільних відносин даної країни.

Ключові слова: Київська Русь, суспільний устрій, право, історія права.

Рассмотрено общественное устройство и систему права Киевской Руси. Раскрыто взаимосвязь общественного устройства и права. Показано право Киевской Руси как регулятор общественных отношений данной страны.

Ключевые слова: Киевская Русь, общественное устройство, право, история права.

The social structure and the system of Kievan Rus law were studied. The correlation of social order and the law were revealed. The Kievan Rus law is shown as a regulator of Kievan Rus intercourse.

Key words: Kievan Rus, the social structure, law, the history of the law.

Право від його зародження було одним із регуляторів суспільних відносин. В той же час, право обумовлене суспільним устроєм, який змінюється із історичними епохами.

Вдосконалення сучасної правової системи повинного здійснюватись не лише відповідно до міжнародних стандартів, але і з урахуванням вітчизняного історичного досвіду. Саме тому актуальним є вивчення права часів Київської Русі. Дана доба характеризується, насамперед, появою найдавнішого, відомого нам, писемного джерела вітчизняного права – Руської правди. До того ж право Київської Русі відрізнялось від права інших територіальних утворень даного часу.

Історичні аспекти розвитку держави Київська Русь та її права досліджувались такими вченими як Д.І. Багалій, В.М. Бодрухин, Д.І. Бочарніков, Я.В. Верменич, Л.В. Войтович, В.Д. Гончаренко, Б.Д. Греков, П.А. Дігтяр, М.С. Грушевський, С.О. Гусева, В.М. Заруба, П.П. Захарченко, В.С. Ідзьо, Д.І. Іловайський, В.С. Калиновський, М.І. Костомаров, М.Ф. Котляр, О.А. Кузьминець, О.В. Кузьминець, В.С. Кульчицький, Л.А. Кушинська, Ю.П. Мателешко, П.П. Музиченко, А.В. Назаренко, А.М. Насонов, М.І. Настюк, В.Т. Пашуто, О.М. Рапов, Б.А. Рибаків, В.М. Ричка, В.А. Рогов, М.Б. Свердлов, О.Д. Сокурєнко, М.М. Тихомиров, Б.Й. Тишик, О.П. Толочко, П.П. Толочко, І.Б. Усенко, С.Д. Федака, Ф.М. Федоренко, І.Я. Фроянов, Л.В. Черепнін, М.М. Шитюк, В.П. Шкварець, С.В. Юшков та ін.

Повне уявлення про державу та право, фактори, що впливають на їх розвиток, можливе за умови вивчення права певного історичного періоду як регулятора суспільного розвитку, обумовленого суспільним устроєм. Висвітлити вплив суспільного устрою на право Київської Русі було поставлено за мету при підготовці даної статті.

© МАРЧУК Ростислав Петрович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри парламентаризму та політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентіві України

© ШЕБУРЕНКОВ Олександр Олександрович – головний спеціаліст відділу зовнішніх зв'язків Чернігівської міської ради

Формування і розвиток суспільно-правових відносин за часів середньовіччя відбувалося в умовах становлення феодальних відносин. Важливими факторами, які вплинули на виокремлення правових відносин у «суспільну галузь» і закріплення загально-правових норм на папері були створення у 882 році держави Київської Русі і прийняття нею у 988 році християнства¹.

В період правління Володимира Великого було остаточно структуроване суспільство Київської Русі, сформовані соціальні та державні інститути, склалася права система².

Перш за все доцільно розглянути суспільний устрій за часів Київської Русі. Головним критерієм, що визначав місце будь якої людини в соціальній ієрархії за часів Київської Русі була наявність у неї землі. Її кількість визначала статус землевласника, його можливості та права. Земельне питання було рушійним елементом розвитку тогочасного суспільства. Розподіл населення на окремі соціальні групи відбувався також згідно із родом занять³.

Все населення Київської Русі складалося з трьох категорій: вільні, невільні та напіввільні люди. Серед кожної з цих верств населення існувала своя внутрішня ієрархія.

Князь та його дружина стояли на чолі соціальної ієрархії. Сам князь був найбільшим землевласником і становив верхівку вільних людей⁴. З-поміж вільних людей князь обирав собі воєвод та інших урядовців.

Право власності на землю носило феодальний та ієрархічний характер. Князі окремих феодальних володінь були у васальній залежності від Великого князя київського. Князі мали дружинників і на правах умовного володіння наділяли їх земельними ділянками. Така система відносин носила назву сюзеренітету-васалітету.

Велику роль у тогочасній державі відігравала родова місцева аристократія, до якої відносили старовинну боярську верству землевласників. Але з розвитком держави все більшого значення набирала «княжа дружина», що призвело до того, що в XI ст. бояри та дружинники злилися в одну, вищу верству населення – бояр.

Всередині князівської дружини становище дружинників також було неоднаковим. Існував поділ на «дружину старшу» – бояри «більші», «старіші», «думаючі» і на «дружину молодшу» – бояри менші. Старші бояри були найвпливовішими в державі та займали вищі державні посади – воєвод, посадників. До дружини молодшої належали дітські, отроки, гриді та ін.⁵

Само боярство також ділилося на різні групи. Однак без винятку всі вони були привілейованою частиною суспільства. До XIV ст. бояри ще не становили собою певного стану, не мали корпоративного устрою, спадкових, лише їм належних прав. За певні заслуги в боярство міг потрапити смерд та іноземець. Це була лише верства економічно найзаможніших людей, що відзначалися своїми особистими якостями.

Поряд із князями і боярами великими землевласниками виступали також монастирі та церква. Сприяючи розвиткові феодальних відносин, церква перетворилась у великого землевласника⁶. Само духовенство становило окрему групу населення і ділилося на чорне та біле.

Населення поділялося на різні соціальні групи і могло по-різному впливати на життя як міста, так і держави.

Середня група складалася з вільних людей і мешкала у містах. За юридичним статусом жителі міст були вільні та навіть рівноправні з боярами, але фактично

вони знаходились в залежності від феодалної верхівки.

Нижчу групу вільного населення становили селяни – смерди. Вони володіли землею та худобою і складали більшу частину населення Київської Русі. Вони сплачували податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кіньми.

В XII–XIII ст. відбувається збільшення боярських землеволодінь і в зв'язку з цим кількість незалежних смердів зменшується.

На Русі існувала також досить численна група напіввільних людей – закупів. Це були смерди, які з різних причин тимчасово втрачати свою волю, але могли знову її здобути.

Найнижчий соціальний прошарок складали невільні люди, які спочатку носили назву челядь, а потім холопи⁷.

Основними джерелами холопства були: полон, шлюб з невільним, народження від холопів, продаж при свідках, продаж збанкрутілого купця, втеча або крадіжка, здійснена закупом. Холоп міг дістати волю через самовикуп або звільнення його паном. Холоп фактично не мав жодних прав. Холоп не міг мати своєї власності, він сам був власністю.

З поширенням християнства становище холопів покращало. Церква закликала до пом'якшення в ставленні до холопів, радила відпускати їх на волю на «спомин душі». Такі холопи переходили в категорію ізгоїв. Ізгоєм міг бути смерд, купець, будь-хто.

Слід зауважити, що до ізгоїв в Київській Русі було особливе ставлення, вони перебували під опікою церкви⁸.

Незважаючи на те, що для простого люду церква з її податками та поборами була тягарем, церквою засновувалися школи, лікарні, богадільні, будинки для прочан. Церква матеріально і морально підтримувала людей, які потребували допомоги⁹.

Основними джерелами права в Київській Русі було звичаєве право, міжнародні договори, княже законодавство, Руська правда.

Найдавнішим джерелом виступало звичаєве право, але вже з X ст. починає з'являється князівське законодавство. З часом норми звичаєвого права санкціонуються державою і стають правовими нормами. Але норми звичаєвого права не зникли і продовжували залишатись головним джерелом права для общинного суду.

«Руський закон» формується як добре створене, самотутнє законодавство, яке суворо карало за злочин проти особи та власності. Система права Київської Русі відповідала праву розвинутого суспільства. Це є прямим свідченням того, що на цих теренах законодавство існувало задовго до появи Руської правди.

На розвиток права Київської держави також відчутно вплинуло запровадження християнства, яке принесло з собою церковне право, так звані Церковні устава, які займали окреме місце серед пам'яток княжого законодавства. Церква застосовувала різні норми канонічного права, передусім візантійського, яке виникло на основі римського рабовласницького права, пристосованого до потреб феодалного розвитку. Найдавнішими пам'ятками церковного права були церковні статути. В статутах визначалися форми і розміри матеріального забезпечення церкви та межі церковної юрисдикції стосовно столичної київської митрополії. Церковні статути дають змогу визначити становище християнської церкви у державі та її вплив на соціум¹⁰.

Серед правових пам'яток безперечно найбільше значення в Київській Русі

мала Руська правда. На сьогодні вона існує більш ніж у трьохстах списках у складі літописів та різних юридичних збірників.

Руська правда регулювала усі суспільно-правові аспекти життя суспільства.

Досить розвинутим було в Київській Русі зобов'язуване право. Руська правда регламентувала як зобов'язання за нанесення шкоди, так і договірні зобов'язання. Руська правда передбачала й майнові стягнення¹¹.

Високий рівень торгівлі в Київській Русі змусив законодавця включити до Руської правди цілий розділ щодо банкрутства. Розрізнялось три види банкрутства: у випадку нещастя, у випадку, коли купець проп'є або програє чужий товар та у випадку злісного банкрутства, коли купець-боржник, який не мав кредиту, брав у гостя з іншого міста або в іноземця товар і не повертав за нього гроші¹².

Руська правда розрізняла два види спадкування: за заповітом і за законом. Якщо померлий не залишив заповіту, в силу вступало спадкування за законом.

Із загального права спадкування Руська правда робила виняток для бояр та дружинників.

Щодо кримінального права, то багато понять, які регулювали відносини людей при родоплемінному ладі, були перенесені в цивілізоване суспільство. Це перш за все відноситься до поняття «злочин», яке трактувалося як образа, що наносила певні матеріальні та моральні збитки.

З самого початку кримінальне право оформлюється як право привілею. Життя, честь і майно бояр та дружинників захищались більш суворими покараннями, ніж життя, честь і майно простої вільної людини. Холопи ж взагалі не захищались законом¹³.

Руська правда визнавала різні види злочинів, такі, як державні злочини, злочини проти особи та майнові.

Відповідно до цього у Київській Русі існували і різні види покарань.

Відшкодування нанесеної шкоди здійснювалось за допомогою штрафів. В Руській правді була відсутня смертна кара. Проте це не значило, що на практиці її не було. В Київській Русі досить довго існувала кровна помста.

У розвитку давньоруського суспільства важливу роль відіграло питання земельної власності та розвиток законодавства, яке обумовлене змінами в соціальному розшаруванні суспільства. Виходячи з цього, будь-які зміни в середині законодавства відображались на суспільстві та його розвитку, а розвиток суспільних відносин нерідко знаходив своє відображення у законодавчому процесі.

Оскільки, з виникненням держави панівні класи пристосували деякі звичаї, що виступали нормами звичаєвого права, до своїх інтересів, вони санкціонували їх використання примусовою силою держави. Так, закріплення Руською Правдою нових норм правовідносин мало не одностайний вплив на розвиток суспільства доби Київської Русі¹⁴.

На відміну від норм звичаєвого права, на основі яких чинився суд на вічевих зборах при родоплемінному укладі, пристосування норм Руської Правди на користь правлячої верхівки відрізнялися меншим ступенем прав залежних верств населення. Цей фактор відіграв вирішальну роль в остаточному розділі на класи і законодавчому закріпленні різних соціальних класів через відмінність покарань за вчинені злочини і нерівність майнових та інших прав. Закріплення писаним законом прав на землю остаточно закріпило і класову нерівність.

Однією з функцій Руської правди стало придушення опору експлуатованих

мас, що само собою нівелювало фактор рівності перед судом за соціальним принципом, ставлячи підсудних у нерівні умови. Право Київської Русі стало правом привілеїв¹⁵.

Слід зазначити, що серед норм цивільно-правового характеру в «Руській Правді» одне з центральних місць посідали норми, що регулювали питання власності.

Фактором впливу на розвиток суспільства Київської Русі є прийняття норм спадкового права, якими за Руською правдою община захищала себе від «витоку» майна за її межі в разі одруження доньок боярина і успадкування майна ними і чоловіками з іншої общини.

Ще одним елементом впливу на суспільство з боку законодавства були прийняті князем міжнародні договори, що захищали інтереси купців, які вели свої справи з іншими державами.

Так, серед змін в нормах міжнародного кримінального права, що відбулися в результаті розвитку держави, вирізняються статті, які змінюють трактування покарання за вбивство (ст. 4 договору 911 р. і ст. 13 договору 945 р.). За ст. 4, якщо рус вб'є візантієця або візантієць вб'є руса, винний помре на місці вчинення вбивства. В договорі 945 р. аналогічна стаття приводиться дещо в зміненому вигляді. В ній говориться, що вбивця може бути затриманий і позбавлений життя близькими родичами вбитого¹⁶.

Можна зробити висновок, що в «українському» законі відображена вища, ніж в європейських середньовічних законах культура берегового права. В Західній Європі майно розбитого корабля належало власникові берега, куди викинули його хвилі, а за українським законом воно переходило під нагляд держави, поки з'явиться його законний власник.

Враховуючи зміни, які відбувалися в сфері правовідносин під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів можна зазначити, що їх вплив на суспільство не можна вважати однорідним і спрямованим в бік загальносуспільного покращення. Різновекторність змін, які відбувалися в нормативно-правовій базі поперемінно погіршувала і покращувала різні сфери життя.

Прикладом змін на краще виступає заміна смертної кари як покарання за злочин, викупом. Крім того, власник речі міг вимагати повернення її від незаконного набувача, який заволодів річчю з виплатою компенсації за користування, і це каралося лише штрафом, а не нанесенням фізичного каліцтва або смертю. Однак законодавче закріплення класової стратифікації суспільства носить явно негативний характер.

Що ж до загальної характеристики права доби Київської Русі, то в цілому, треба зазначити досить високий рівень його розвитку, його самобутність і, навіть, певну прогресивність у порівнянні із тогочасним західноєвропейським правом. Оформлення ж Київської Русі у державу східних слов'ян мало велике позитивне значення для їх подальшого державно-правового розвитку.

1. *Панюк А., Рожик А.* Історія становлення української державності. – Л.: Центр Європи, 1995. – С. 61–62. 2. *Гусева С.О.* Історія держави і права України : навч. посіб. – О.: ЛАТСТАР, 2000. – С. 58. 3. *Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тицик Б.Й.* Історія держави і права України: навч. посіб. – Л.: Світ, 1996. – С. 34. 4. *Панюк А., Рожик А.* Історія становлення української державності. – Л.: Центр Європи, 1995. – С. 64. 5. *Захарченко П. П., Кузьминець О.В.* Історія держави та права України: навч. посіб. – К.: Ун-т «Україна», 2005. – С. 81. 6. *Історія держави і права України в схемах і таблицях /*

уклад. В. Д. Гончаренко. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – С. 14. **7.** *Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тицик Б. Й.* Історія держави і права України: навч. посіб. – С. 24. **8.** *Антологія української юридичної думки: в 6 т. / заг. ред. Ю. С. Шемшученко, упоряд. І. Б. Усенко.* – К.: Юрид. книга, 2002. – Т. 3. – 2003. – С. 46–47. **9.** *Заруба В. М.* Історія держави і права України: навч. посіб. – К.: Істина, 2006. – С. 66. **10.** *Гусєва С. О.* Історія держави і права України: навч. посіб. – О.: ЛАТСТАР, 2000. – С. 53. **11.** *Антологія української юридичної думки: в 6 т. / заг. ред. Ю. С. Шемшученко, упоряд. І. Б. Усенко.* – К.: Юрид. книга, 2002. – Т. 3. – 2003. – С. 48. **12.** *Гусєва С. О.* Історія держави і права України: навч. посіб. – О.: ЛАТСТАР, 2000. – С. 44. **13.** *Ідзьо В. С.* Ранньослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність. Зародження і становлення християнства на території України. – 2-ге вид., доп. і переробл. – Л.: Радіо Воскресіння, 2004. – С. 145. **14.** *Кузьминець О. А., Калиновський В. С., Дігтяр П. А.* Історія держави і права України: навч. посіб.; за ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: Україна, 2000. – С. 28. **15.** *Захарченко П. П., О. В. Кузьминець.* Історія держави та права України: навч. посіб. – К.: Ун-т «Україна», 2005. – С. 27. **16.** *Панюк А., Рожик М.* Історія становлення української державності. – Л.: Центр Європи, 1995. – С. 52.